

R (05)

Rodis

JOURNAL OF MEDIEVAL
AND POST-MEDIEVAL
ARCHAEOLOGY

Les muralles de les viles en època medieval. Poliorcètica, simbolisme i urbanisme

The walls of the towns
in medieval times.
Polyorctic, symbolism
and urbanism

CR

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement
Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UdG
Cambra de Comerç

www.documentauniversitaria.media/rodís

R (05)

Rodis

JOURNAL OF MEDIEVAL
AND POST-MEDIEVAL
ARCHAEOLOGY

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement
Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UJG
Cambra de Comerç

Rodis. Journal of Medieval and Post-Medieval Archaeology - 05

© Material editorial i organització / [Editorial material and organization](#):
Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / [Content and figures](#): els autors / [the authors](#)

Equip editorial, objectius de la revista i instruccions per als autors i política editorial
/ [Editorial team, magazine objectives and instructions for authors and editorial policy](#):
www.documentauniversitaria.media/rodís

La coordinació del dossier forma part del projecte quadriennal de recerca finançat per la
Generalitat de Catalunya «Urbanisme, poblament i conflicte en època medieval i moderna.
La vila de Roses com a paradigma.»

Contacte / [Contact](#):

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic
cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona
Plaça Ferrater Mora, 1
17071 Girona
Tel. 972 45 82 90

ISSN: 2604-6679

DOI: [10.33115/a/26046679/5](https://doi.org/10.33115/a/26046679/5)

ÍNDEX / INDEX

DOSSIER

LES MURALLES DE LES VILES EN ÈPOCA MEDIEVAL. POLIORCÈTICA, SIMBOLISME I URBANISME

THE WALLS OF THE TOWNS IN MEDIEVAL TIMES.
POLYORCETIC, SYMBOLISM AND URBANISM

Dai castelli tardoantichi ai borghi fortificati del bassomedioevo

From Late Antique Castles to the Fortified Villages of the Late Middle Ages

7

Gian Pietro Brogiolo

Le renouveau des fortifications villageoises en Languedoc Méditerranéen au bas moyen âge: l'exemple de trois villages du Gard Rhodanien (xive-xve siècle)

The renewal of village fortifications in Mediterranean Languedoc in the early Middle Ages: the example of three villages in the Gard rhodanien (14th-15th centuries)

29

Dominique Baudreu, Frédéric Loppe, Rodrigue Tréton

Les muralles de Montblanc i d'altres poblacions mitjanes de les comarques tarragonines gènesi, procés constructiu i evolució posterior

The walls of Montblanc and other medium-sized towns in the Tarragona region: genesis, construction process and evolution

57

Josep M. Vila i Carabasa

CELLERES I VILES FORTIFICADES DE LES TERRES GIRONINES (SEGLES XI-XIV). Evidències a partir de la documentació escrita

Celleres and fortified small-towns in the Girona area (11th-14th centuries).
Evidence from written documentation

81

Elvis Mallorquí

Les muralles de Besalú

The Besalú walls

113

Jordi Sagrera

Les muralles del monestir de Santa Maria i la vila de Roses a l'edat mitjana
The walls of the monastery of Santa Maria and the town of Roses
in the Middle Ages 125

Lluís Palahí, Marcel Pujol, Xavier Aguelo

Les muralles medievals i modernes de Sant Martí d'Empúries noves dades a partir de les excavacions al carrer de la Francesa
The medieval and modern walls of Sant Martí d'Empúries: new data
from the excavations in Francesa street 151

Marc Bouzas, Pere Castanyer, Elisa Hernández, Marta Santos, Joaquim Tremoleda

El recinte emmurallat de la vila d'Ullastret: anàlisi i evolució a partir de les darreres intervencions
The walled enclosure of the village of Ullastret: analysis and evolution
from the most recent interventions 167

Ferran Codina, Laia Muntaner, Gabriel De Prado, Carles Roqué

«Wallsapes»: evolution of the Marano hill fortifications (Cupra Marittima - Italy) through materiality and perceptions 191

Margherita Ferri, Tommaso Frattin, Alvise Merelli, Alessandro Alessio Rucco

VARIA

La casa urbana unifamiliar a Girona durant l'alta edat mitjana (segles x i xi). Dades documentals i arqueològiques
The urban single-family house in Girona during the High Middle Ages
(10th and 11th centuries). Documentary and archaeological data 209

Josep Maria Nolla

L'espai termal de les Caldanelle (Civitella Paganico – Grosseto). Noves perspectives per al termalisme medieval
The thermal area of Caldanelle (Civitella Paganico - Grosseto).
New perspectives for medieval thermalism 231

Edoardo Vanni, Benedetta Baleani, Cleo Barbafiera, Marco Fronteddu, Debora Quaglia

Pages	Received date	Acceptance date
167-190	2022-07-08	2022-10-13

EL RECINTE EMMURALLAT DE LA VILA D'ULLASTRET ANÀLISI I EVOLUCIÓ A PARTIR DE LES DARRERES INTERVENCIIONS

THE WALLED ENCLOSURE OF THE VILLAGE OF ULLASTRET:
ANALYSIS AND EVOLUTION FROM THE MOST RECENT
INTERVENTIONS

DOI: 10.33115/a/26046679/5_8

Ferran CODINA

Norfeu. Arqueologia, Art i Patrimoni

Laia MUNTANER

Norfeu. Arqueologia, Art i Patrimoni

Gabriel de PRADO

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret

Carles ROQUÉ

Universitat de Girona

Paraules clau

Ullastret, comtat d'Empúries, arquitectura militar, recinte fortificat, muralla

Keywords

Ullastret, Empúries county, military architecture, fortified enclosure, wall

Resum

La vila d'Ullastret, i especialment la seva fortificació, gràcies al seu estat de conservació, ha esdevingut un dels exemplars paradigmàtics de l'arquitectura militar gòtica del Baix Empordà. Aquest és un element patrimonial reivindicat, estudiat i conservat ja des de mitjan segle xx, amb els estudis i restauracions que hi va dur a terme Miquel Oliva. Des de l'any 2004 s'hi han realitzat un seguit d'intervencions arqueològiques preventives que han permès recollir un conjunt d'informació valuosa per entendre el desenvolupament urbanístic del nucli històric i el sistema defensiu que l'envolta. Aquest article se centra en la descripció del recinte fortificat incorporant les noves dades arqueològiques de què disposem i, alhora, aprofitem l'ocasió per fer una síntesis de l'evolució del poble d'Ullastret des del segle ix fins als segles xvi-xvii.

Abstract

The village of Ullastret, and especially its fortification, thanks to its state of preservation, has become one of the archetypical examples of Gothic military architecture in the Baix Empordà. This element of the region's heritage has been cherished, studied and preserved since the mid-twentieth century, with restoration carried out by Miquel Oliva. Since 2004, a series of preventive archaeological interventions have been carried out, which have made it possible to gather valuable information for understanding the urban development of the historic centre and the defensive system that surrounds it. This article focuses on the description of the fortified enclosure incorporating the new archaeological data we have and, at the same time, we take this opportunity to synthesize of the evolution of the town of Ullastret from the ninth century to the sixteenth and seventeenth centuries.

EL RECINTE EMMURALLAT DE LA VILA D'ULLASTRET

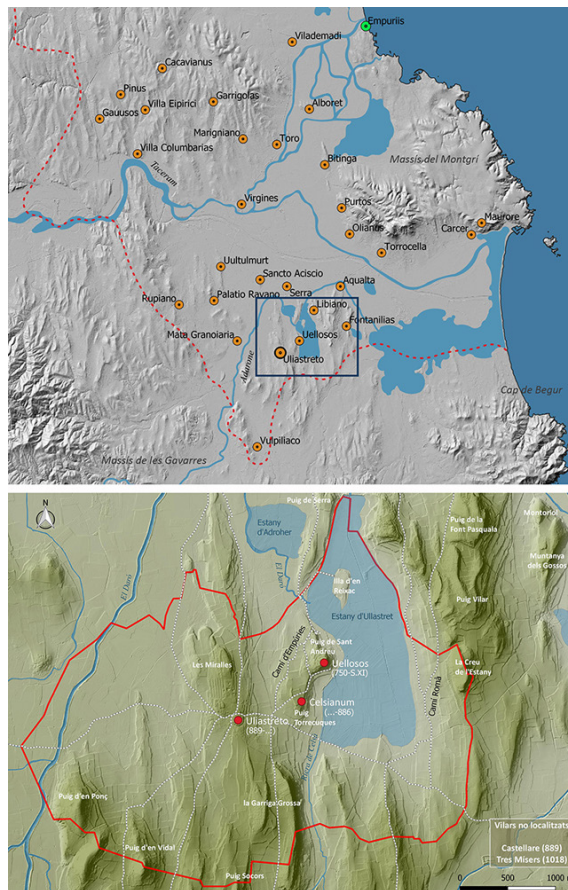
ANÀLISI I EVOLUCIÓ A PARTIR DE LES DARRERES INTERVENCIIONS

SITUACIÓ I INTRODUCCIÓ HISTÒRICA

El poble d'Ullastret es troba emplaçat sobre una petita elevació de 51 m que sobresurt enmig de la plana baix empordanesa formada pels sediments al·luvials dels rius Ter i Daró, emmarcada entre el massís del Montgrí al nord i el massís de les Gavarres al sud. Una plana no només irrigada pels cursos fluvials. Antigament nombroses zones estaven cobertes per llacunes, moltes d'elles en actiu fins a l'època medieval (Soldevila 2007). A l'entorn d'Ullastret sobresurten altres petits turons allargats: la serra de Llabià, el puig de Serra, el puig de Sant Andreu, el puig de Torrecuques, el puig de les Miralles, el puig d'en Ponç, el puig d'en Vidal, el puig Socors i la Garriga Grossa, i enmig d'aquest paisatge antigament hi destacaven els estanys d'Adroher i d'Ullastret [fig. 1]. El primer va perdurar fins al segle XIV quan de manera natural es va eixugar (Matas 1986, 45) i l'altre fins a la segona meitat del segle XIX, quan es va dessecar intencionadament per iniciativa de veïns i terratinents constituïts en una societat mercantil (Matas 1986, 52-53; Sagué 2007, 398).

Aquests petits turons combinats amb terres baixes ben irrigades i inundables, a prop del litoral, van constituir un medi físic ideal per a l'establiment continuat de diverses comunitats humanes al llarg de la història. Així queda ben palès i és conegut amb els jaciments propers al poble d'Ullastret, com els del Puig de Serra, l'Illa d'en Reixac i el Puig de Sant Andreu, amb un arc cronològic que va des del bronze final / primera edat del ferro fins a l'inici de la romanització del territori. Amb el canvi social, polític i econòmic que es va produir a partir del segle II aC, l'ocupació va tenir una continuïtat amb establiments agrícoles de l'època romana disseminats en aquest territori, com ara el camp de la Pedra, el puig d'en Ponç, el camp de la Creu o els establiments veïns que hi ha als pobles de Canapost i Fontanilles entre altres, i que evidencien una ocupació intensa del lloc entre els segles I aC i III dC (Plana-Mallart, Prado 2013).

Figura 1. Mapa del territori del nord-est català i de detall d'Ullastret i el seu entorn amb la configuració hidrogràfica d'època medieval i situació dels topònims coneguts documentalment.

No es té constància documental ni arqueològica directa del poblament durant l'antiguitat tardana, a excepció d'alguns materials ceràmics i numismàtics recuperats en les excavacions del Puig de Sant Andreu (Codina *et al.* 2014). Malgrat tot, alguns preceptes carolingis del segle ix permeten traçar l'evolució del poblament fins a l'establiment de la vila d'Ullastret (Canal *et al.* 2005) [fig. 1]. Així doncs, en un document de l'any 834 en què es confirmen les possessions del bisbe de Girona, s'esmenta el «uillarem anticum Celsianum» que, per la consideració de vil·lar antic i l'antropònim d'origen romà, de ben segur era hereu d'aquest poblament tardoantic (Bolós 2021). Aquest vil·lar s'ha associat amb el jaciment del Camp de les Lloses, situat al vessant est del puig Torrecuques i sobre la riera de Celsà (Canal *et al.* 2005), on Miquel Oliva hi va excavar algunes tombes, de cronologia incerta, però que per la tipologia podrien ser tardoantigues o altmedievals, i A. M. Muñoz hi va excavar una cabana medieval (Muñoz Amilibia 1968). En el mateix precepte es fa evident que el vil·lar de Celsà va conviure amb la *uillula noua quam uocant Uellosos cum castello* dins del mateix terme, emplaçada al puig de Sant Andreu. A través de la documentació es pot deduir que vil·la i castell s'haurien originat durant la segona meitat del segle viii (Canal *et al.* 2005). Celsà i Velloses continuen apareixent en preceptes posteriors, fins al 886, data en la qual el document només cita el castell i vil·la de Velloses. És per aquest fet que es considera que entre els anys 881 i 886 s'hauria abandonat el lloc de Celsà. A finals del segle ix el castell de Velloses ja havia quedat desafectat, així es desprèn d'un document del 19 de maig de l'any 899, on només s'esmenta la vil·la de Velloses, i el castell ja no se citarà tampoc en documents posteriors. Un altre precepte del mes de juny d'aquell mateix any apareix en la documentació per primera vegada la *uilla Uliastreto* amb els vil·lars de *Uellosos* i *Castellare* (que no s'ha pogut situar) i les esglésies de Sant Pere i Sant Joan. Amb aquest document se certifica la venda d'aquestes possessions del bisbe de Girona als nobles Esteve i Anna, filla del comte d'Empúries Alaric I (Canal *et al.* 2005). En aquesta venda també queda palès que la vil·la d'Ullastret ja té un predomini per sobre dels altres llocs d'hàbitat del mateix terme, ara esmentats com a vil·lars (Codina *et al.* 2006).

En un document de l'any 950 se signa la venda de l'alou d'Ullastret per part de la vescomtessa de Narbona al comte d'Empúries. La novetat que aporta aquest document és que apareix per primer cop l'església de Sant Andreu dins el terme d'Ullastret (Canal *et al.* 2005). Aquesta església, que es deuria bastir aprofitant les restes del castell carolingi de Velloses, molt probablement va ser completament reformada durant el segle xiii i actualment alberga la seu d'Ullastret del Museu d'Arqueologia de Catalunya.

L'alou d'Ullastret torna a sortir citat en un document de 1018, en el famós plet per la disputa d'aquest domini entre la comtessa Ermessenda, el comte Hug I d'Empúries i el bisbe Pere Roger de Girona (Mallorquí, Soldevila 2006, 201-202). En ell apareixen, formant part del mateix terme, els llocs d'Ullastret, Velloses i Tres Mísers (que tampoc s'ha pogut localitzar), les esglésies i l'estany d'Ullastret (Canal *et al.* 2005; Codina *et al.* 2006).

A partir de la segona meitat del segle xi, un cop iniciat el procés de feudalització, Ullastret va quedar en mans del comtat d'Empúries, fent frontera al sud amb el

comtat de Girona [fig. 1]. La vila, consolidada com a seu parroquial amb l'església de Sant Pere, i segurament també amb un castell senyorial, va esdevenir el centre de poblament del terme en detriment dels antics llocs abans esmentats i que van desaparèixer de la documentació en aquest mateix segle.

Pel que fa al castell, no apareix citat en la documentació conservada fins l'any 1225, però es fa evident que la fortificació ja existia, ja que el bisbe el reclama al comte d'Empúries com a garantia d'un conveni (Badia 1989, 333). Poques notícies han arribat del castell o de la vila fortificada d'Ullastret, confont-se ambdós termes ja al 1305. El que sí queda clar és que la vila emmurallada va exercir la funció de fortalesa en els enfrontaments comtals que es van succeir al segle XIV. El 1311 fou atacat per tropes de Jaume II durant el conflicte de la Guerra Emporitàna que mantenia amb el comte d'Empúries Ponç Hug IV (Pella y Forgas 1983, 517), i més tard, el 1385, les tropes reials de Pere el Cerimoniós assaltaven la força d'Ullastret, al mateix temps que les de Verges i la Tallada d'Empordà, en la lluita que mantenia amb el seu gendre i comte d'Empúries Joan I (Mallorquí, Soldevila 2006, 270).

En el camp arqueològic, del castell d'Ullastret o residència senyorial feudal no n'ha perviscut cap testimoni segur. Tradicionalment sempre s'ha situat de manera hipotètica a l'illa de cases situada a la zona nord-oest de l'interior del recinte fortificat, delimitada pels carrers el Fort i de la Presó (Badia 1977, 438). Tot i que no en queda cap testimoni arquitectònic que ho pugui certificar, el nom d'un dels carrers així ho fa pensar. A més a més, l'any 2005, a l'interior d'una de les cases d'aquest espai es va poder observar una estructura circular que podria correspondre a la torre d'aquest castell (Codina *et al.* 2006, 62-63, [fig. 23]).

Més conegut és el recinte fortificat que envolta el nucli antic del poble, un dels exemples paradigmàtics i més ben conservats de vila d'època gòtica del Baix Empordà. Presenta un perímetre de forma poligonal amb tendència circular que es conserva sencer, amb una llargada total de 416 m que engloba una superfície interior de 13.700 m². Aquest, conserva elements constructius dels segles XIII-XVI que detallarem més endavant [fig. 2].

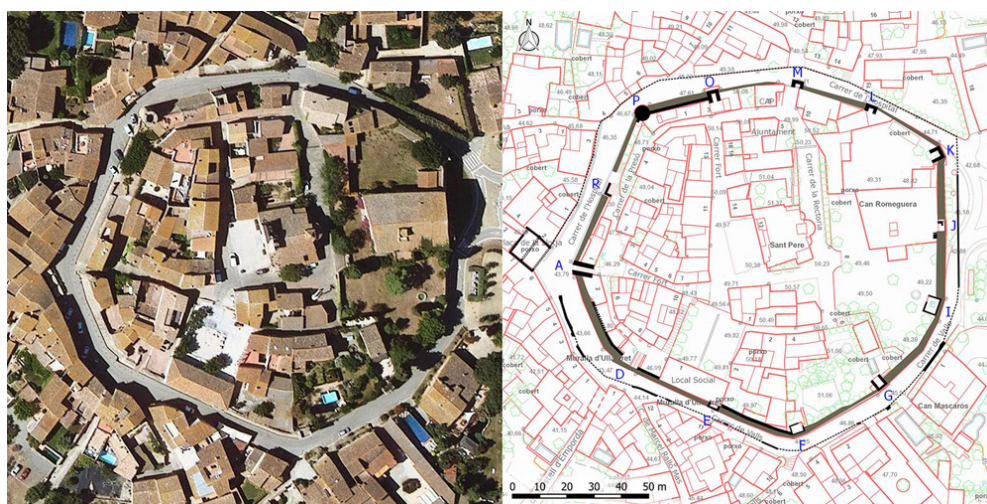

Figura 2. Ortofotomapa i planta del nucli històric d'Ullastret, amb el sistema d'identificació de les torres que va utilitzar M. Oliva (1968b).

INTERVENCIIONS DESENVOLUPADES

Les primeres intervencions arqueològiques realitzades al nucli històric d'Ullastret han estat de caràcter preventiu, vinculades a obres de restauració i construcció. Així, la primera excavació arqueològica realitzada de la qual tenim constància és una intervenció dirigida per Miquel Oliva, aleshores director de les excavacions i del museu monogràfic al puig de Sant Andreu. A partir d'unes fotografies conservades a l'arxiu del MAC-Ullastret s'ha pogut conèixer l'excavació, l'any 1965, d'una sèrie de tombes situades a la banda sud de l'església. Es tractava d'enterraments en fosses delimitades per lloses que, aparentment, serien d'època medieval. A banda de les fotografies, no s'ha trobat cap altra documentació relativa a aquesta actuació. És probable que es tractés d'una intervenció de salvament, molt limitada, que no va generar cap més registre a banda del fotogràfic. Posteriorment, a finals del anys seixanta, Miquel Oliva va exercir tasques de control arqueològic durant les obres de restauració de les muralles del nucli històric finançades per la Comissaria General del Patrimonio Artístico Nacional, a instàncies del mateix Miquel Oliva.

L'any 1982, la Direcció General d'Arquitectura i Habitatge de la Generalitat de Catalunya va encarregar a l'arquitecte Josep Lluís Mateo el projecte d'urbanització i reorganització del nucli històric d'Ullastret. L'execució d'aquest projecte va

permetre resoldre qüestions tècniques, com els serveis bàsics d'abastiment de la població, a més de recuperar el nucli antic des del punt de vista patrimonial d'una manera modelica. Tant és així, que a la biennal d'arquitectura de Santander de 1991 fou considerada una de les millors obres de l'arquitectura espanyola dels anys vuitanta del segle passat (Abarca 2015, 69).

Les intervencions arqueològiques realitzades al nucli històric d'Ullastret aquests darrers anys [fig. 3] no són fruit d'un projecte de recerca, sinó intervencions preventives vinculades a reformes d'habitatges particulars o d'adequació dels espais públics, executades per equips diversos. Malgrat que no segueixen una acció programada i dirigida, a partir d'aquestes intervencions s'ha pogut assolir un volum d'informació que, analitzada en conjunt, esdevé molt

valuosa a l'hora d'interpretar l'evolució de l'ocupació i de l'urbanisme intern del nucli antic, així com definir l'evolució de les diferents fases arquitectòniques del recinte fortificat.

Carrer el Fort 2004-2005

Entre els anys 2004 i 2005 es va realitzar una actuació en un solar situat al nord de l'església parroquial amb motiu de la construcció del nou edifici del consistori i de dos habitatges unifamiliars (Codina *et al.* 2006), que va permetre documentar quatre fases d'ocupació [fig. 4].

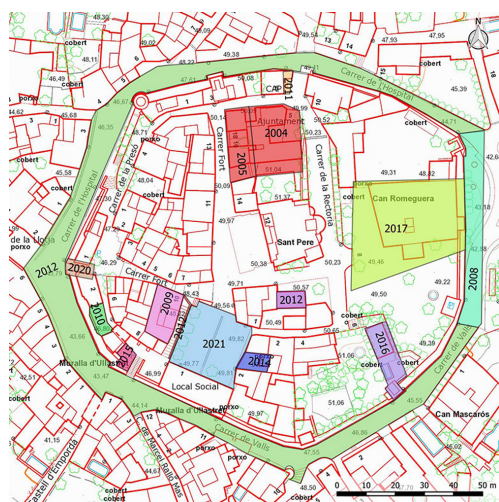

Figura 3. Planta general del nucli històric d'Ullastret amb les intervencions arqueològiques realitzades a partir del 2004.

La fase més antiga correspon a l'ús del lloc com a cementiri, amb la presència de 4 tombes de fossa de tipus antropomorf, d'individus adults, que pel material ceràmic, la tipologia de les tombes i la seqüència estratigràfica, es poden situar *grosso modo* entre els segles IX i XI.

Una segona fase està caracteritzada per la construcció d'un edifici altmedieval, a la banda nord de la zona utilitzada com a cementiri, a uns 25 m de distància de la paret nord de l'església parroquial del segle XI. Es va edificar aprofitant un desnivell en el subsol geològic de 35-50 cm de fondària, que podria correspondre a la delimitació de la sagrera. Aquest desnivell, d'origen antròpic, retallava una de les tombes, de manera que es feia evident que la construcció de l'edificació era posterior als enterraments. Al sud d'aquest edifici, a la zona originalment emprada com a cementiri, es van documentar 4 sitges coetànies entre si i tres forats de pal. Eren fosses de petites dimensions, d'1 m de fondària i amplada, de perfil ovalat i fons còncav, i amb material ceràmic en els estrats de rebliment molt pobre, però similar al dels nivells d'ús de l'edifici. A partir de la tècnica constructiva i juntament amb els materials ceràmics recuperats, tant en els nivells fundacionals com en els d'enderroc, es pot concloure que l'edifici es va construir entre els segles IX i XI i va perviure fins a finals del segle XII o la primera meitat del segle XIII.

Per sobre de les restes de l'edifici altmedieval es va aixecar una construcció més moderna, fonamentada sobre el límit est de l'edificació anterior i, pel costat sud, un mur d'aquesta nova fase se sobreposava a una de les sitges de la fase precedent. L'edificació, molt malmesa per construccions més modernes, no es va poder definir amb claredat. Aquesta també estava relacionada amb 4 fosses circulars, algunes de les quals podien correspondre a sitges escapçades. El material ceràmic recuperat en aquesta fase permet determinar que tant l'edifici com les fosses van estar en ús durant el segle XV.

Finalment, aquest espai va ser de nou modificat amb la construcció d'edificacions d'època moderna i contemporània, en ús fins al segle XX, també molt malmeses i que van aportar poca informació.

Carrer el Fort 2009

A l'interior del nucli fortificat cal destacar la intervenció de l'any 2009 al solar situat entre el carrer el Fort i la plaça Garbina (Grau 2010), també relacionada amb les obres de construcció d'un habitatge unifamiliar [fig. 5]. Malgrat que aquesta intervenció va consistir en l'obertura de rases de comprovació, es van poder identificar diferents fases d'ús de l'espai. La més antiga correspon a fosses retallades al subsol, algunes d'elles sitges, situades a uns 40 m de distància respecte a la façana oest de l'església, datades de manera aproximada entre els segles XI i XIII. La segona fase

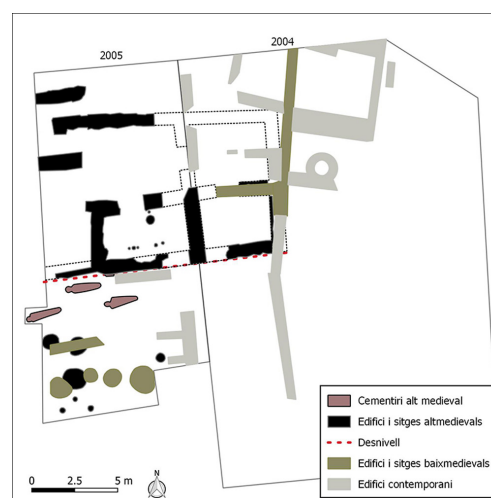
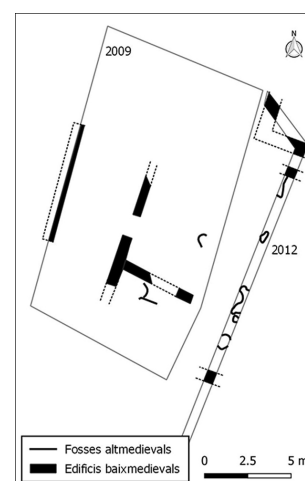

Figura 4. Planta general de l'excavació al solar del carrer el Fort durant el bienni 2004-2005.

Figura 5. Planta general de la intervenció arqueològica realitzada l'any 2009 al solar situat entre el carrer el Fort i la plaça Garbina.

correspon a les restes de murs de dues edificacions que dibuixaven dues línies de façana separades per un carrer orientat en sentit nord-sud. Aquestes estructures estaven molt arrasades. També es va documentar una cubeta per amagar calç moderna i, finalment, una fase caracteritzada per una sèrie de pilars relacionats amb els murs perimetrals del solar, construcció que es va enderrocar l'any 2007.

El Fort 2012

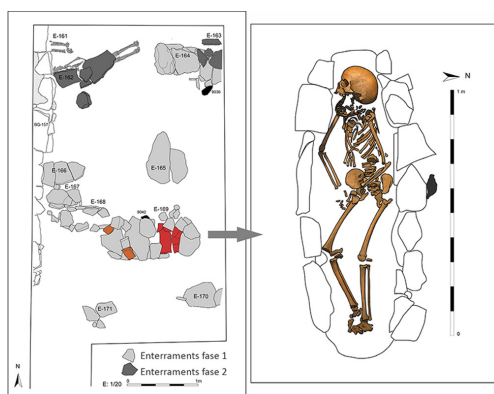
L'any 2012 en el tram del carrer el Fort que limita amb el solar suara esmentat, es va fer un control arqueològic de seguiment de l'obertura d'una rasa per a la instal·lació de serveis públics (Codina, Simon 2014) [fig. 5]. Amb aquesta intervenció, malgrat l'espai reduït que va quedar afectat, es van documentar una sèrie de fosses i retalls oberts al subsol geològic, una de les quals era una sitja. No es va recuperar material ceràmic per poder datar aquestes estructures, però és versemblant pensar que serien contemporànies a les del solar veí i a les de la segona fase de la intervenció de l'excavació dels anys 2004-2005. Per sobre d'aquestes fosses es va documentar un seguit de murs, encara que parcialment, que dibuixaven una sèrie d'edificacions amb orientacions similars a les documentades a la fase 2 del solar veí excavat l'any 2009. En aquest cas, el material ceràmic associat a l'enderroc dels murs i que cobria les estructures un cop arrasades contenia un conjunt ceràmic nombrós de la segona meitat del segle XV i algun fragment de material de mitjan segle XVI.

Carrer de la Rectoria núm. 1, 2012

El mateix any 2012 es va realitzar una nova intervenció arqueològica preventiva a l'interior de l'habitatge número 1 del carrer de la Rectoria (Codina, Coromina 2014). En una de les estances es va poder excavar part del cementiri altmedieval reservat als infants [fig. 6], situat a 13 m de distància de la façana sud de l'església romànica. Efectivament, en un espai de 12 m² es van documentar un total de dotze enterraments. Tots ells corresponien a infants, des de perinatals fins a una edat de 12-15 anys, i es van definir dues fases d'ús conservades. La més antiga estava caracteritzada per nou tombes de tipus fossa que retallaven el subsol.

Alguns eren de fossa simple de forma ovalada i coberts amb lloses planes, o per fosses ovalades delimitades per lloses clavades verticalment en els laterals i amb coberta de pedres i teules. Un d'aquests enterraments es va poder datar amb carboni 14 i el resultat va ser de 1100 ± 30 BP, que una vegada calibrada, aquesta edat radiocarbònica correspon a 887-995 cal AD. La segona fase, constituïda per tres enterraments, estava caracteritzada per inhumacions fetes directament sobre una capa de terra que cobria el subsol, sense fossa aparent i amb els difunts coberts directament amb lloses planes. Aquesta fase no es va poder datar.

Figura 6. Planta general de la intervenció realitzada l'any 2012 a la necròpolis localitzada al carrer de la Rectoria núm. 1.

Carrer de la Rectoria núm. 6, 2016

A la finca número 6 del carrer de la Rectoria, a la zona sud-est de l'interior del recinte emmurallat, s'hi va realitzar també un control i excavació arqueològica preventiva (Valldaura, Sánchez 2018). Malgrat que els resultats foren escassos es van documentar les restes d'una edificació construïda sobre nivells de la segona meitat del segle XVI o d'inicis del segle XVII. El fet rellevant és que aquest mur impossibilitava l'accés a l'interior de la bestorre G [fig. 2]. Així doncs, en aquests moments possiblement aquesta estructura defensiva ja havia perdut la seva funció original.

Can Romaguera 2017

Una altra intervenció realitzada a l'interior del poble va ser l'estudi històric i arqueològic de l'edifici de Can Romaguera, situat a llevant de l'església i en part fonamentat sobre la muralla del costat est del poble (Caballé, Villaverde 2018; Caballé 2020).

Aquesta intervenció va consistir en l'obertura de setze sondeigs de mida reduïda, dotze a l'interior de l'edifici i quatre a l'exterior, que van permetre esbossar l'evolució de l'ocupació del lloc des dels segles X-XI fins al segle XX [fig. 7]. Dels resultats obtinguts cal destacar quatre enterraments, una sitja i sis murs altmedievals. No es van poder datar directament, però, tant per la tipologia com per la seva proximitat amb el subsol geològic, es pot suposar que els enterraments documentats als sondeigs 1 i 7 podrien ser contemporanis als més antics de l'habitatge 1 del carrer de la Rectoria. En canvi, el del sondeig 2, efectuat sobre una capa de terres argiloses, podria ser contemporani als de la fase 2. En tot cas, tots els enterraments s'han datat entre els segles X i XIII (Caballé, Villaverde 2018). La sitja localitzada al sondeig 16 també pertany a la mateixa fase que els enterraments, així com també els sis murs orientats en sentit nord-sud i est-oest, que degut a les mides dels sondeigs i el seu estat de conservació no va permetre determinar els tipus d'àmbits o espais que delimitaven.

Del segle XIII, ja entrats a la fase baixmedieval, al sondeig 13 es va poder documentar un tram de muralla amb una espitllera reblerta de terra i pedres. També es va poder documentar part de l'interior de la bestorre J a la cala 12 [fig. 2 i 7].

Al segles XVI-XVII hi corresponen les primeres fases arquitectòniques de la casa, que se sobreposa a aquestes construccions anteriors i va evolucionant fins al segle XX.

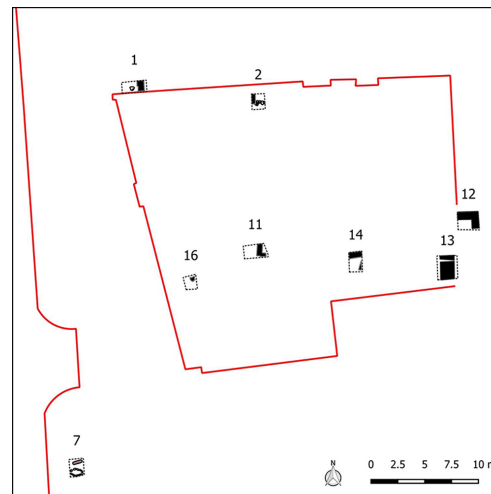

Figura 7. Planta general de la intervenció arqueològica de l'any 2017 a Can Romaguera amb la situació dels setze sondejos realitzats a l'interior i a l'exterior de l'edifici.

Intervencions a la muralla

Altres intervencions arqueològiques interessants han estat les realitzades en sectors que afectaven directament les estructures defensives del recinte fortificat. Aquest és el cas de la intervenció desenvolupada a l'espai del Vell Transformador l'any 2010 (Codina, Martín, Prado, 2012), situat a la zona sud-oest del recinte fortificat. En aquesta ocasió es van documentar amb claredat les dues fases constructives de la muralla: el parament vertical del segle XIII amb la línia d'espitlleres per a ballesta i el pas de ronda, i la reforma amb la construcció del talús defensiu dels segles XIV-XV, que va segellar les espitlleres de la fase anterior [fig. 8].

Figura 8. Detall de la muralla del segle XIII en secció, amb el mur atalusat que se li adosa per la part exterior.

Uns metres més al sud, l'any 2015 es va realitzar una altra intervenció en un punt del fort amb motiu de l'arranjament d'una part del tram de muralla (Codina, Prado 2016). Es tracta d'un indret del recinte emmurallat on sempre s'hi ha suposat la presència d'una de les bestorres pel fet que el ritme d'implantació d'aquestes és bastant regular i en aquest punt hi pertocaria la situació d'una d'elles, la D segons Miquel Oliva [fig. 2]. A més a més, la muralla forma una reculada que reforça aquesta idea. Malauradament, la intervenció no va poder certificar l'existència d'aquest element defensiu, ja que tot l'espai estava molt arrasat fins al subsol geològic, però sí que va permetre observar de nou

les dues fases arquitectòniques de la muralla abans esmentades.

Recentment, amb motiu de la redacció d'un projecte d'adequació de la zona del portal, situat al costat oest, l'any 2020 es va realitzar un estudi de paraments que va permetre determinar el tipus de portal que constituïa l'accés principal al recinte fortificat (Codina *et al.* 2020).

A la zona exterior del recinte cal destacar les intervencions arqueològiques de control d'obres de millora de l'entorn monumental, afectant els vials que circumden el nucli fortificat, els carrers Valls, Hospital i la plaça de la Llotja, realitzades els anys 2008 i 2012 (Codina, Simon 2014; Joly 2010). Aquestes actuacions van permetre documentar per primera vegada el fossat defensiu que ressegueix tot el perímetre exterior del recinte fortificat i que fou amortitzat a partir de finals del segle XVI.

Altres intervencions de control arqueològic efectuades a l'interior del nucli antic, com ara a la zona del consultori, a la plaça Garbina o a la casa número 4 del carrer de la Rectoria, o han donat resultats negatius o aquests són poc significatius.

ELEMENTS ARQUITECTÒNICS DE LA FORTIFICACIÓ

El perímetre fortificat de la vila medieval d'Ullastret encara es pot recórrer actualment sense gaires dificultats, especialment per la part exterior, atès que ha mantingut la seva fisonomia relativament poc alterada al llarg dels segles. Aquest té un traçat de 416 metres lineals i envolta un conjunt de cases i carrers que condueixen majoritàriament a l'església de Sant Pere, ubicada al punt més alt del turó on es va implantar la vila.

A partir de les intervencions arqueològiques desenvolupades al nucli històric d'Ullastret que han estat enumerades a l'apartat precedent, especialment sobre la base de les més recents, s'ha pogut aprofundir en el coneixement dels diferents elements arquitectònics que conformen aquesta fortificació (muralla, torres, portal i fossat).

Muralla

El tram de muralla que s'ha pogut estudiar de manera més detallada es troba en un solar situat a la banda sud-oest del nucli històric on, tal com s'ha esmentat anteriorment, l'estiu de 2010 es va realitzar una intervenció arqueològica preventiva en relació amb un projecte de pavimentació d'un espai públic.

L'excavació de nivells estratigràfics superficials varen permetre deixar al descobert, a la franja oest del solar, un tram de muralla que aparentment es data en el segle XIII (Badia 1977, 439). Aquest mur, que envolta tot el nucli històric, es caracteritza per tenir un alçat vertical, amb una base lleugerament més ample que la part superior. En aquest tram, amb 10,80 m de llargada, el mur disposa d'una amplada que oscil·la entre 0,90 i 1 m, obrint-se en el mateix un total de 12 espitlleres disposades de manera més o menys regular cada 0,60 m. L'amplada interior de les espitlleres és de 18-20 cm i, a partir de l'única conservada íntegrament, es pot deduir que l'alçada seria de 0,90 m. El sòl interior de les espitlleres presenta una inclinació descendent que oscil·la entre 40 i 50 graus, permetent defensar de manera aparentment eficaç la base de la muralla.

La secció d'aquest mur, observada en la seva integritat tant a la casa situada immediatament al sud com en una altra situada al nord [fig. 9], permet intuir l'existència d'un pas de ronda a la part superior, amb una línia d'espitlleres (a mode de merlets) que, aparentment, constitueixen el coronament d'aquesta estructura defensiva. Aquest també és visible des d'alguns punts exteriors, especialment en la prolongació d'aquest mur cap al nord.

En la construcció de la muralla es va emprar majoritàriament el gres local procedent del mateix turó, sense que hi hagi un treball acurat de la pedra, i només excepcionalment s'utilitzen blocs cairejats per definir l'estructura de les espitlleres i dels paraments externs i interns. La pedra està unida amb una argamassa molt compacta, que presenta un àrid format majoritàriament per una sorra de granulometria gruixuda.

Per la banda exterior d'aquesta murada es va adossar un mur atalussat, amb un pendent d'uns setanta graus, que reforça el mur primigeni amb una base de gairebé 3 m que aparentment enllaça i prolonga l'escarpa del fossat davant el perímetre emmurallat [fig. 10]. En aquest mur es van obrir algunes espitlleres que presenten característiques diferents a les anteriors, a banda de trobar-se en un nombre molt

Figura 9. Muralla del segle XIII en primer terme, amb el mur atalussat afegit posteriorment i conservat en major alçada, vist des de la cara interna.

Figura 10. Detall del mur atalussat que reforça per la part exterior la muralla del segle XIII.

menor. En aquest cas, la seva orientació i encarament és molt diferent, atès que la inclinació és ascendent i, per tant, presenten una disposició de tir concebuda per disparar sagetes a una major distància i amb un tir parabòlic.

Torres

Els trams de muralla estan flanquejats per deu bestorres originals de planta quadrada/rectangular, que actualment es troben en diversos estats de conservació, amb una distribució més o menys regular. Presenten el costat intern obert al recinte emmurallat amb tota l'altura de la seva façana. D'aquesta tipologia de torre s'en poden observar tres al tram nord de la muralla (una de les quals gairebé desapareguda), tres al sector de llevant, tres al sector de migdia i una a ponent. A aquestes caldria afegir una onzena i hipotètica, a l'angle sud-oest del recinte que, per la distribució regular de la resta de torres, Miquel Oliva va simular quan es varen realitzar els grans treballs de restauració al conjunt monumental a finals dels anys seixanta i inicis dels setanta del segle passat i que va ser objecte d'una intervenció arqueològica l'any 2015 (Codina, Prado 2016) [fig. 11].

Figura 11. Fotografies de les diferents tipologies de torre documentades al perímetre emmurallat de la vila d'Ullastret.

A més de les torres de planta quadrada/rectangular, també es conserva una torre de planta rodona que alguns autors havien datat del segle XII (Monreal 1956; Oliva 1967), però amb posterioritat se li ha atribuït una datació a cavall entre els segles XV i XVI (Badia 1977). En època moderna aquesta torre va ser reutilitzada com a presó fins ben entrada l'època franquista (Oliva 1968a), encara que en realitat es tractava més d'una cel·la de càstig que d'una autèntica presó, ateses les seves característiques i les reduïdes dimensions (Abarca 2015, 44-45).

Els sistemes defensius de les ciutats i pobles baixmedievals incorporen la construcció de torres a intervals regulars per tal de reforçar la fortificació dels perímetres i escurçar els llenços de murs sense defenses laterals. La presència de bestorres a les muralles esdevé un element imprescindible en la defensa, ja que els trams excessivament llargs són més difícils de defensar i, consegüentment, resulten més vulnerables. La distribució de les bestorres existents en el recinte emmurallat de la vila d'Ullastret presenta una certa regularitat, malgrat que hi

ha diferències importants entre la distància mínima de 23,50 m i la màxima que arriba a 32,20 m. La mitjana, no obstant, se situa en gairebé 27 m entre bestorres, lleugerament per sota de les mesures habituals que se situen entre 30 i 50 m per a les fortificacions de l'època (Pancorbo, Vila 2006, 29), i curiosament propera a la distància de 29,60 m entre les torres circulars que flanquegen la muralla de la veïna fortificació ibèrica del Puig de Sant Andreu, que sembla correspondre a una modulació d'origen grec (Olmos 2008).

A partir de l'observació de les bestorres més ben conservades, especialment la situada a l'extrem nord-occidental del recinte que abans de la restauració conservava uns 13 m del seu alçat original, es pot deduir que aquestes disposaven d'una planta baixa i un primer pis, al qual s'accediria originalment mitjançant una escala interna, a més d'una hipotètica plataforma superior sobre un arc. A cada planta s'obren tres llargues espielleres per mur (1,80-1,90 m), frontal i laterals, que es distribueixen a diferents alçades.

Portal

El portal d'aquest conjunt fortificat s'obre a la planta baixa d'una bestorre emplaçada a la banda occidental del recinte [fig. 12] i sembla que és l'única que hi havia en tot el clos emmurallat durant el període baixmedieval, amb excepció d'una poterna que Miquel Oliva situava al costat d'una de les bestorres a l'angle sud-est de la muralla (Oliva 1968b), però caldria confirmar-ho mitjançant un estudi específic. No obstant això, seria singular que només hagi disposat d'una entrada, atès que recintes molt similars en dimensions i cronologia, com ara el de Palau-sator, disposaven d'almenys dues portes (Bayona, Buscató 2010).

Estructuralment, aquest portal obert en una bestorre és una construcció de planta rectangular, orientada en sentit est-oest, que amida 4,59 m d'amplada per 6,63 m de llargada i queda definit per dos braços paral·lels. Pel que fa a l'amplada frontal d'aquesta, cal fer notar que és molt similar a la de la resta de torres conservades en el mateix recinte murat que amiden 4,63 m de mitjana.

El mur que conforma el braç nord del passadís d'accés té una amplada conservada d'1,23 m, al punt més baix, i d'1,18 m al punt més alt, amb una llargada de 6,99 m. Les mides del mur sud, pel que fa a l'amplada, són similars a l'anterior, essent d'1,21 m al punt més baix i d'1,18 m al punt més alt. La llargada d'aquest mur sud, en canvi, seria de 6,28 m. Aquests murs que conformen el portal estan separats entre ells per 2,20 m de mitjana, essent aquesta l'amplada de l'accés original. L'alçada de la bestorre on s'ubica el portal es conserva fins a una cota de més de 4 m en alguns punts, però no conserva cap element del coronament, atès que falten almenys dos terços de l'alçada original, d'acord amb les restes conservades d'alguna de les altres torres.

A les parets interiors del portal, el parament es conserva amb algunes alteracions com a conseqüència de la introducció d'elements més moderns, com ara la construcció d'unes escales d'accés o d'una balconada a la part superior del parament nord. La

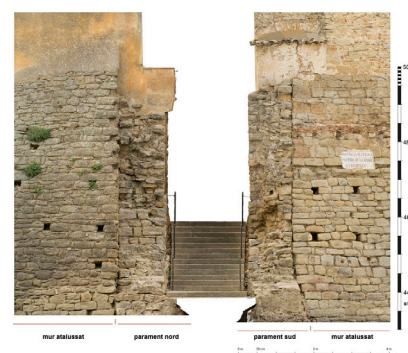

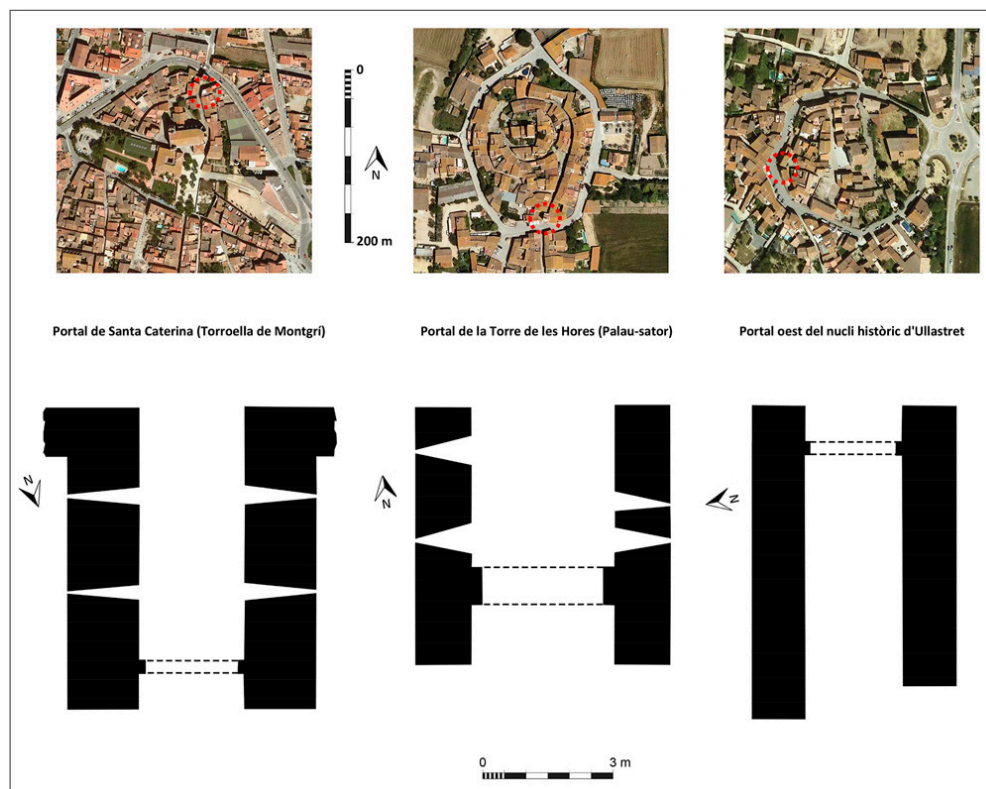
Figura 12. Ortofotomapa del portal oest de la vila d'Ullastret (Autor: Jaime Salguero).

construcció d'una escala d'accés durant les obres de condicionament del nucli històric, a la primera meitat dels anys vuitanta del segle passat, no permet definir amb exactitud la cota del paviment original, malgrat que encara es conserva una línia de morter de calç adossada al parament nord que dibuixa el possible pendent d'accés. Això no obstant, aquesta rampa molt probablement no correspon a l'època baixmedieval.

En els murs laterals del portal, aparentment, es distingeixen dues metodologies constructives, malgrat que s'utilitza la mateixa pedra de mida petita/mitjana procedent del mateix turó on s'assenta el nucli medieval. A la part inferior, les pedres s'enllacen entre elles privilegiant l'alternança vertical/horitzontal i amb poca presència de teules. A la part superior, en canvi, la majoria s'enllacen entre elles de forma horitzontal i hi apareixen més fragments de teula intercalats entre les pedres. En el mur nord, el parament inferior sobresurt entre 4,10 cm i 5 cm del parament superior i al mur sud, aquesta diferència és més accentuada i sobresurt entre 5,30 cm i 6,60 cm respecte al parament superior.

A l'extrem est del portal, a banda i banda, s'observen alguns elements relatius al sistema de tancament de l'estructura de la porta, que a diferència de la resta de les portes d'aquest mateix període de les poblacions veïnes, es troba a la part interna del corredor d'entrada al recinte fortificat [fig. 13]. En els paraments laterals s'observen els forats on anava encaixada la barra de la porta. Aquests, que es troben alineats a la mateixa cota, mesuren 15 cm d'amplada per 22 cm d'alçada el del mur sud i 13 cm d'amplada per 18 cm d'alçada el del mur nord. A més a més, també es conserven alguns elements metàl·lics del mecanisme de tancament i obertura de la porta, alineats amb els forats descrits anteriorment, però no es pot assegurar que corresponguin a la porta baixmedieval.

Figura 13. Planta comparativa dels portals de Santa Caterina (Torroella de Montgrí), Torre les Hores (Palau-sator) i portal oest de la vila d'Ullastret.

A l'extrem est del parament sud, s'observen traces de rubefacció en algunes pedres, que s'identifiquen pel seu color rosat/vermellós. Aquest fet, que no es troba en el parament nord, indica que aquestes pedres van estar sotmeses a altes temperatures, fruit d'un incendi o una combustió directa.

En aquest mateix extrem del portal, en ambdós paraments, s'observa un bloc de pedra molt desgastat i disposat en vertical al nivell més inferior de l'estructura, que podria indicar l'arrencament d'un arc, semblantment al que s'observa als portals de Santa Caterina a Torroella de Montgrí i a la Torre de les Hores a Palau-sator (Codina *et al.* 2020) [fig. 13]. Per sobre d'aquesta pedra vertical, també en ambdós paraments, s'aprecia una refeta moderna on s'hi barreja morter antic i ciment modern. Aquest fet podria ser conseqüència de l'espoli de les dovelles que conformarien aquesta possible arcada. L'amplada d'aquesta, tant al mur nord com al mur sud, amidaria entre 23 cm i 26 cm, sobresortint de la vertical dels paraments 10 cm respecte al mur sud i 11 cm al mur nord.

Fossat

Muralla i fossat són dos elements indissociables, i així es va poder fer palès amb el control arqueològic de la renovació dels sanejaments dels carrers que formen el cinturó que envolta el recinte fortificat, i que no són altra cosa que la fossilització urbanística d'aquest element defensiu, tal com ja feia preveure el nom de carrer Valls (Codina, Simon 2014).

A la façana sud-oest de la plaça de la Llotja es va posar al descobert un gran mur orientat en sentit nord-oest-sud-est, construït amb blocs de gres local desbastats sense carejar [fig. 14]. En alguns punts aquests blocs estaven lligats amb morter de calç i en altres amb fang. En total es va documentar un tram de 23,60 m de llargada. L'amplada era irregular i variava entre els 0,50 i 1,20 m. Al nostre parer, aquest mur paral·lel a la muralla formava la contraescarpa del fossat del recinte fortificat. La separació d'aquest mur respecte de la muralla variava entre els 7,50 i els 8,23 m i correspondria a la zona on el fossat tenia una amplada màxima, la fondària, però, es desconeix. L'alçat del mur, que en alguns indrets es va poder observar entre 0,50 i 0,70 m, era completament vertical amb una tècnica constructiva molt acurada i de gran qualitat.

En la unió del carrer Valls amb la plaça de la Llotja es va documentar la continuació del mur de la contraescarpa en un tram de 10 m, amb la mateixa tècnica constructiva. Aquest tram continuava adaptant-se al traçat de la muralla, en aquest cas amb una separació de 3,46 m respecte de l'escarpa. En aquest punt el mur estava molt arrasat i només es conservava un màxim de tres filades i, en algun cas, només una. Es va poder observar com les dues filades inferiors corresponien a la banqueta de fonamentació i que el fons del fossat es trobava a 1,42 m respecte al nivell actual del carrer. Seguint en direcció sud en aquest mateix carrer, el fossat es va continuar observant, però en aquest cas estava completament retallat a la roca

Figura 14. Vista general d'un dels trams excavats de la contraescarpa del fossat, davant el parament oest del recinte emmurallat.

mare. En efecte, en aquest tram es pot veure com les construccions actuals es fonamenten directament a la roca. Aquesta, doncs, es va retallar per formar el fossat sense necessitat de cap element constructiu per a formar la contraescarpa. A la part central del carrer Valls el fossat tenia una amplada de 3,10 m, a la part alta del mateix carrer l'amplada màxima era de 4,76 m i la fondària conservada era d'1 m. A l'extrem sud-est del vial es van documentar dos trams més del mur de la contraescarpa, els quals només es van observar en planta. Un tram mesurava 14 m de llargada i l'altre tan sols 1 m. La tècnica constructiva era similar als trams documentats a la plaça de la Llotja i estaven separats respecte a la muralla a una distància de 4,90 i 5,80 m.

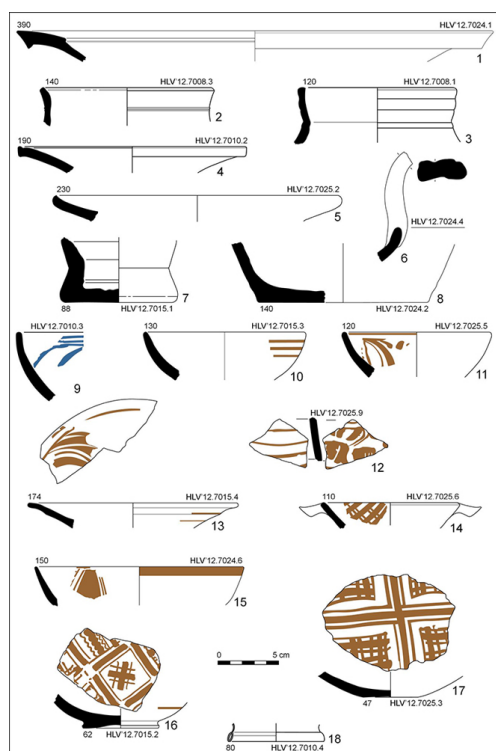
En el punt d'unió del carrer Valls amb el carrer Hospital i la carretera GIV-644, a la banda de llevant de la fortificació, les excavacions realitzades l'any 2008 van documentar un tram del fossat de 45 m de llargada molt ben conservat. En aquest cas completament excavat al subsol geològic, amb una amplada de 5 m i una fondària d'1,10 m. La contraescarpa presentava un tall pràcticament vertical; en canvi, el costat de l'escarpa, el tall era atalussat i en aquest cas sembla que el perfil del fossat seria pràcticament en forma de V (Joly 2010).

Per altra banda, al carrer Hospital, a la banda nord del recinte fortificat, només es va poder documentar el fossat en un sol punt, a la part central del carrer (Codina, Simon 2014). En aquest indret la contraescarpa retallada a la roca es trobava a una distància de 5,32 m respecte de la muralla. Pocs metres més cap a l'est l'obertura d'una rasa per a la nova xarxa de subministrament d'aigua va retallar tot un estrat uniforme de fangs grisos amb carbons que s'han interpretat com el rebliment del fossat.

El material ceràmic recuperat en tres punts diferents entre les terres que omplien l'interior del fossat, tot i que no és molt nombrós, és bastant homogeni. El conjunt està format per ceràmica vidrada, pisa blava, pisa daurada decorada amb pinzell pinta i ceràmica comuna oxidada i reduïda. Les formes documentades són majoritàriament escudelles, alguna d'elles d'orelletes, plats, gerres, un pot i un poal. Aquest conjunt, doncs, permet proposar la desafectació del fossat entre mitjan segle XVI i inicis del segle XVII [fig. 15].

Així doncs, tot i que la documentació del fossat ha estat parcial, aquest s'ha pogut anar resseguint en els diversos carrers que envolten el recinte emmurallat. Com ja s'ha comentat anteriorment, la topografia del lloc on s'assenta el nucli fortificat correspon a una petita elevació allargada, orientada en sentit nord/sud, amb una alçada màxima a la part central de 51 m respecte al nivell del mar. Els vessants est i oest es troben a unes cotes que oscil·len entre els 43 i 44 m; en canvi, la prolongació del turó pels costats nord i sud, enllà del recinte fortificat presenten unes cotes de 49 i 48 m. Aquesta orografia lleugerament accidentada va obligar a construir un fossat amb tècnica mixta. En els punts on no aflora la roca mare la contraescarpa fou

Figura 15. Material arqueològic procedent del nivell que amortitza el fossat. 1-2 ceràmica comuna reduïda, 3-8 ceràmica vidrada, 9 pisa blava, 10-17 pisa daurada, 18 vidre.

aixecada mitjançant un mur fet de blocs de gres local carejats, a vegades lligats amb fang i a vegades amb morter de calç; en altres llocs del turó el fossat fou construït simplement retallant roca. La diferència d'amplada que presenta el fossat també s'explica per l'orografia del lloc; a la major part dels trams l'amplada oscil·la entre els 3 i 6 m; per contra, a la part més baixa, a la plaça de la Llotja, on l'accessibilitat és més fàcil (hi conflueixen els camins provinents de Castell d'Empordà, la Bisbal, Canapost, Casavells i Matajudaica) i hi ha el portal d'entrada al recinte fortificat, el fossat pren una amplada màxima de 8,23 m. Es fa difícil discernir a quina fase pertany aquest fossat, si ja existia amb la fortificació primigènica o si està relacionat amb la remodelació dels segles XIV-XV. La datació del rebliment i amortització del fossat que, com s'ha vist, podria situar-se a la segona meitat del segle XVI, pren versemblança i té molt de sentit si tenim en compte que en aquesta mateixa època es va accentuar el creixement fora muralles amb la construcció de la major part dels masos i casals que hi ha extramurs del recinte fortificat (Badia 1977, 439).

EVOLUCIÓ HISTÒRICA I CONCLUSIONS

Un cop analitzades totes les dades documentals, arqueològiques i arquitectòniques de què disposem, podem fer una proposta d'evolució del poblament i de la fortificació d'Ullastret des dels segles IX-X fins als segles XVI-XVII [fig. 16].

Figura 16. Planta general amb l'evolució urbanística del nucli històric d'Ullastret en època medieval i moderna.

Fase I, segles IX-X

Com ja s'ha vist a l'inici d'aquest treball, el document més antic conservat del poble d'Ullastret data de l'any 899. En aquest document es fa referència a Ullastret com a vil·la, i els altres llocs de poblament dins del mateix terme, Vellores i Castellar, tenen la categoria de vilars. A més a més, s'esmenta que en aquest terme hi havia les esglésies de Sant Pere i Sant Joan. Així doncs, el document ens evoca un lloc de poblament consolidat i ben format. Malgrat tot, no disposem de testimonis arqueològics evidents d'aquest moment. Amb seguretat hi podem atribuir els enterraments infantils excavats al carrer de la Rectoria 1, l'any 2012, un d'ells datat de ple segle X. Per extensió, ja sigui per la tipologia com per la seva situació respecte al subsol, sembla que a aquesta primera fase també s'hi podrien situar tres dels enterraments documentats a Can Romaguera, les quatre inhumacions d'individus adults del solar del Carrer el Fort excavats l'any 2005 i les tombes documentades per M. Oliva l'any 1965 a

la banda sud de l'església. Així doncs, en aquesta primera fase trobem enterraments repartits en diverses zones del turó, als voltants nord, est i sud de l'església, aquesta última amb una part reservada a la població infantil [fig. 16.1].

Pel que fa a l'església d'aquest període carolingi no n'ha perviscut cap rastre visible. Tampoc queda clar si les esglésies de Sant Pere i Sant Joan que esmenta el document corresponen a dues edificacions diferents i, fins i tot, situades en llocs diferents del terme, o si inicialment l'església d'Ullastret estava advocada als dos sants. Tampoc s'ha documentat cap resta arquitectònica vinculada a magatzem o hàbitat que amb seguretat es pugui atribuir a aquest primer moment d'Ullastret.

Fase II, segle XI

En els anys d'inici de l'època feudal veiem com Ullastret ha esdevingut ja un domini senyorial important. El fet de situar-se en zona de frontera entre els comtats de Girona i Empúries, i ser un lloc ric per la presència de dos estanys en el terme, el feia cobejable entre els diferents senyors feudals d'aquell moment, tal com mostra el plet de l'any 1018 entre el comte d'Empúries, la comtessa de Girona i el bisbe de Girona. Durant el segle XI, en paral·lel a la implantació del feudalisme, es produeix també el fenomen de la reinstauració de la sagrera mitjançant el moviment de Pau i Treva de Déu (Bonassie 1994; Mallorquí 2009). En aquests espais sagrats inclosos dins les trenta passes que circumden l'església parroquial, en la primera fase de difusió, a partir de la dècada de 1030, de manera general es van destinar exclusivament a fer les funcions de cementiri i d'emmagatzematge amb graners, sitjars i cellers i, més endavant, a partir de la dècada de 1060 van començar a instal·lar-s'hi les residències senyorials. No va ser fins a la fi del segle XI que hi van aparèixer habitatges de pagesos de l'entorn (Mallorquí 2009, 119).

L'excavació al solar del carrer el Fort, realitzada els anys 2004-2005, va permetre identificar un desnivell sobtat en el subsol d'uns 30-50 cm, situat a 25 m al nord del costat de l'evangeli de l'església parroquial. Per la seva situació coincident amb la distància de trenta passes respecte de l'església, aquest desnivell es va interpretar com el límit nord de la sagrera (Codina *et al.* 2006). Dins l'urbanisme actual del poble hi ha altres elements que permeten dibuixar els límits d'aquest espai. Per la banda sud, a 24-30 m respecte al costat de l'epístola de l'església romànica hi ha el carrer de la Rectoria, fet que ha dut a interpretar-lo com el límit sud de la sagrera (Bolós 2009, 270-271) i, per la banda de ponent, a 26-27 m de la façana oest de l'església s'hi situa un cadeny que delimita una illa de cases, el qual també podria correspondre a la fossilització del límit de l'espai de protecció eclesial per aquesta banda.

Així doncs, tenint en compte la cronologia de difusió i evolució de les sagreres, la tècnica constructiva, la seva relació amb els enterraments amb fossa antropomorfa i el material ceràmic vinculat amb els nivells d'ús, podem proposar la construcció de l'edifici altmedieval adossat contra el límit nord de la sagrera dins del segle XI avançat. És difícil, però, determinar de quin tipus d'edifici es tracta: una simple casa o per les seves dimensions i qualitat constructiva es pot considerar la residència

senyorial? Cal fer notar que J. Bolós (2009, 271) encara que sense cap dada que ho justifiqui, situa el castell justament en aquest indret; o el castell l'hem de continuar situant a la banda nord-oest, dins el límit de la sagrera, com havia suggerit J. Badia (1977, 438) i sembla corroborar la presència d'una possible torre?

D'aquest mateix moment daten les tres sitges i forats de pal localitzats dins la sagrera; elements d'emmagatzematge que s'adiuen plenament amb el funcionament principal d'aquest espai en ple segle XI. D'aquest moment també es daten restes de murs localitzats a la zona de Can Romaguera, dels quals només un estaria construït dins l'espai sagrat. També semblen ser d'aquest moment les sitges, fosses i retalls efectuats a la roca mare localitzats en les excavacions del carrer el Fort dels anys 2009 i 2012, a la banda sud-oest del nucli històric, però fora dels límits de la sagrera. També s'han de situar en aquesta fase o en l'anterior les quatre sitges documentades a la zona nord-est, a fora de l'espai de la sagrera i del futur recinte emmurallat (Colomeda 2018).

Així doncs, en aquesta centúria trobem tots els elements clau que formarien part d'un nucli de poblament estructurat al voltant d'un temple parroquial [fig. 16.2]. La mateixa església de Sant Pere d'Ullastret; un exemple d'art romànic llombard de tres naus aixecades amb paraments fets de carreus regulars, amb els absis decorats amb arcuacions cegues, faixes i lesenes i l'interior de la nau decorat amb capitells i mènsules esculpits. La sagrera a l'entorn del temple tindria una delimitació situada a una distància de 25-30 m, amb la presència ja de sitges i alguna construcció aïllada que convivia amb el cementiri i, finalment, a l'entorn de l'àrea sagrada la presència d'habitatges d'una certa entitat i altres estructures d'emmagatzematge.

D'aquest moment, però, no n'ha perviscut cap element de delimitació de l'espai habitat de tipus murada o clos tancat. Cal recordar que pel costat de llevant hi havia un desnivell sobtat de 7-8 m entre la part més elevada i la falda del turó, el qual ja constituïa una defensa natural. En canvi, pels costats nord, oest i sud, aquest desnivell és més suau i de fàcil accés.

Fase III, segles XII-XIII

Tal com hem vist, l'edifici altmedieval edificat al nord de la sagrera s'abandona entre finals del segle XII i la primera meitat del segle XIII. Aquest, també és el moment final de les estructures documentades al solar de Can Romaguera. El antics edificis se substitueixen per noves edificacions que plantegen una reestructuració nova de l'antic espai habitat, tot i que la zona de la sagrera es manté com a lloc de cementiri i magatzem. Certament, en aquest moment en el solar del carrer el Fort excavat els anys 2004-2005 l'antic edifici és substituït per una nova construcció que perviurà com a mínim fins a finals del segle XV, així com les estructures documentades al carrer el Fort de la zona sud-oest, excavades els anys 2009 i 2012, pertanyents a edificacions que delimitaven un carrer i que es van sobreposar a fosses i sitges de la fase precedent.

Aquesta reestructuració és coincident amb la cita més antiga conservada referent al castell d'Ullastret, de l'any 1225, i de la datació del recinte emmurallat del poble, encara que sigui només en el camp estilístic i tècnic.

Així doncs, ens trobem en un nucli densament habitat, amb la presència d'una notaria, una cúria i un hospital (Codina *et al.* 2006), encara amb el temple romànic intacte i tot el conjunt fortificat amb un perímetre emmurallat [fig. 16.3]. Aquest està constituït per tretze trams rectilinis, de 20-30 m de llargada, de secció vertical, densament espitllersats i amb pas de ronda, merlets, i un matacà conservat a la banda oest. En la unió de cada tram s'hi situa una bestorre, originalment tretze, i que marquen els angles que conformen el perímetre circular de 416 m de llargada. Una d'elles, la del costat oest, també feia les funcions de portal principal d'accés al poble. A la banda de llevant, al costat de la bestorre I, hi havia una poterna disposada a un nivell elevat respecte de la zona exterior. Totes les bestorres, cobertes amb volta apuntada en el pis superior, tenen espitlleres a cada flanc. N'hi ha de cos i alçat uniforme, d'altres amb la base més ampla que la resta de l'alçat. En aquests casos la diferència d'amplada està marcada per un bisell, similar al de les esglésies tardoromàniques del segle XII. D'altres tenen la base atalussada. Malgrat aquestes diferències formals, sembla que totes les bestorres formen part d'un mateix moment constructiu.

Fase IV, segles XIV-XV

Pel que fa a l'interior del poble cal destacar que en aquest període baixmedieval encara estan en ús les construccions que havien substituït els edificis més antics documentats a l'entorn de la sagrera. Aquest espai encara continua realitzant les funcions de cementiri i de zona d'emmagatzematge amb fosses i sitges.

En aquests moments es realitza la gran reforma a la muralla incorporant un talús que revestia tot el parament per la part exterior i que engruixeix la base de la muralla amb 3 m més [fig. 16.4]. Aquest afegit també revesteix les bases de les bestorres, que queden englobades dins el talús eliminant els sobresortints respecte al parament de la muralla. Segons J. Bolós (1994, 78) aquests elements de reforç del parament original van aparèixer a partir del segle XIII, amb l'objectiu de dificultar la formació d'esvorancs, mines o repel·lir l'impacte d'ariets. En el cas d'Ullastret, però, gràcies al material ceràmic aparegut a l'interior de les espitlleres de la muralla del segle XIII, podem dir que aquest element fou construït al segle XIV o a inicis del segle XV, tal com passa en altres fortificacions contemporànies, on és un element comú i sembla que pot estar relacionat tant amb la voluntat de donar més solidesa i estabilitat a la fortificació com al fet d'adaptar-se a les primeres armes de foc que es van començar a popularitzar en aquests segles baixmedievals convulsos. Amb aquest reforç es van anul·lar les espitlleres originals i se'n van crear de noves, però amb una menor densitat i amb una projecció de tir que permetia travessar l'amplada del fossat.

És possible que el fossat ja existís en la fase primitiva de la fortificació, però el que és segur és que estava en funcionament en aquesta fase. Aquesta defensa envoltava tot el perímetre emmurallat, amb una amplada variable entre 3,10 i 8,23 m, excavat a la roca mare, tot i que en algun punt la contraescarpa estava formada per un mur vertical aixecat amb un aparell regular. El talús defensiu es fonamentava directament sobre l'escarpa del fossat, de manera que es perllongava l'alçada de la muralla un metre més per la part inferior.

Un element significatiu i notable en l'urbanisme del poble i que constitueix un dels elements patrimonials destacats de la vila és la llotja gòtica situada fora muralles, propera al portal del recinte fortificat i que ens ha arribat intacta. Es tracta d'un porxo de planta rectangular, de 100 m² de superfície interior, amb coberta a dues vessants sostinguda per dos grans arcs apuntats. El recinte està tancat pel costat nord-oest, on hi ha una petita porta amb arc de mig punt que connecta amb el carrer dels Bous. En canvi, pel costat sud-est està completament obert i antigament connectava amb el pas/pont que permetia creuar el fossat i accedir al portal principal. Aquests porxos eren comuns en altres poblacions veïnes de l'Empordà, tal com mostra la documentació escrita dels segles XIV i XV (Egea 2011). La presència d'aquest espai comunal a les afores del recinte fortificat podria donar a entendre que l'interior del recinte fortificat estava densament ocupat i que en aquells moments ja s'havia iniciat el creixement fora vila, encara que de manera incipient.

Fase V, segles XV-XVI

A finals del segle XV o inicis del segle XVI, com a molt tard, es documenta la destrucció i arrasament de les estructures documentades a l'excavació del carrer del Fort de l'any 2012 i possiblement també a les de l'any 2009 i a les del solar del carrer el Fort dels anys 2004-2005, però no disposem de prou dades per afirmar-ho. No es pot descartar, doncs, que tal com passa amb les poblacions veïnes, en aquests moments es produís una gran reforma urbanística a partir de la qual es fixés part de l'urbanisme actual del poble amb cases adossades contra la cara interna de la muralla deixant fora d'ús el pas de ronda.

En aquest mateix moment hi ha una petita reforma en el recinte fortificat, concretament a la torre nord-oest [fig. 2], que en el lloc d'una bestorre rectangular s'hi edifica *ex novo* una torre circular, amb base atalussada adaptada ja a armes de foc amb troneres en els flancs nord i sud [fig. 16.5]. Aquest és un element també molt comú en altres fortificacions veïnes com a La Tallada d'Empordà, Verges, Torroella de Montgrí, Palau-sator i Vulpellac, entre altres.

Fase VI, segles XVI-XVII

Finalment, encara que els segles de l'edat moderna van ser convulsos i marcats per les successives i cruentes guerres que va patir l'Empordà, les dades arqueològiques que s'han recollit indiquen que entre mitjan segle XVI i inici del segle XVII es va reomplir bona part del fossat defensiu, sobretot en els trams que queden inclosos dins la trama urbanística del poble actual: carrer Hospital, plaça de la Llotja i tram sud del carrer Valls. En aquest mateix moment es construeix una edificació adossada a la bestorre G del costat sud-oest del recinte, que la deixava fora d'ús. Aquests fets poden ser coetanis amb el desmuntat d'alguns trams de muralla en llocs puntuals del costat nord, oest i sud, llocs on encara no s'hi havia adossat cap edificació i, d'aquesta manera, es facilitava la comunicació entre l'interior del recinte fortificat i els barris exteriors ja plenament desenvolupats [fig. 16.6].

BIBLIOGRAFIA

- ABARCA, P. 2015, *Ullastret*, Girona: Diputació de Girona / Obra Social “la Caixa” (Quaderns de la Revista de Girona, 178).
- BADIA, J. 1977, *L'arquitectura medieval de l'Empordà. I. Baix Empordà*, Girona: Diputació Provincial.
- BADIA, J. 1989, Ullastret, *Catalunya Romànica, VIII, L'Empordà. I*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 332-340.
- BAYONA, LL., BUSCATÓ, LL. 2010, La restauració de la torre de les hores. Un portal fortificat al municipi de Palau-sator, *Estudis del Baix Empordà*, 29, 41-54.
- BOLÓS, J. 1994, Els castells medievals catalans, *Finestrelles*, 6, 71-96.
- BOLÓS, J. 2009, Aportació al coneixement de la morfogènesi dels pobles del comtat d'Empúries, BOLÓS, J., VICEDO, E. (eds.), *Poblament, territori i història rural. VI Congrés sobre Sistemes agraris, organització social i poder local*, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 261-284.
- BOLÓS, J. 2021, El poblament i el paisatge a l'època carolíngia als comtats d'Empúries i Peralada, PUIG, A.M. (dir.) *II congrés de l'espai català transfronterer*, 37-56 (FAT 1).
- BONASSIE, P. 1994, Les sageres catalanes. La concentration de l'habitat dans le cercle de paix des églises (XIe s.), FIXOT, M., ZDORA-RIO E. (dirs), *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales. Actes du IIIe congrès international d'archéologie médiévale (Aix-en-Provence, 28-30 septembre 1989)*, Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 68-79 (DAF 46).
- CABALLÉ, G. 2020, *Memòria de la intervenció arqueològica a Can Romaguera, Ullastret (Baix Empordà)*, Inèdit.
- CABALLÉ, G., VILLAYERDE, M. 2018, Estudi històric i arqueològic a Can Romaguera. Ullastret (Baix Empordà), *Catorzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Caldes de Malavella – Cal Ferrer de la Plaça 1-2 de juny de 2018)*, Girona: Universitat de Girona [etc.], 641-646.
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J.M., SAGRERA, J. 2005, El *Castellum Uellosos* del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà). Vida i mort d'una fortificació carolíngia, *Estudis del Baix Empordà*, 24, 5-54.
- CODINA, F., COROMINA, N. 2014, Intervenció al número 1 del carrer de la Rectoria d'Ullastret (Baix Empordà), *Dotzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, (Besalú-Hospital de Sant Julià, 13 i 14 de juny de 2014)*, Girona: Universitat de Girona [etc.], 329-332.
- CODINA, F., GARCIA-GARCIA, E., PRADO, G. DE, SALA, R. 2014, Resultats preliminars de les intervencions de prospecció i excavació arqueològica al fossat del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà), *Tribuna d'Arqueologia* 2016-2017, 52-62.

- CODINA, F., MARGALL, J., PRADO, G. de, SOLDEVILA, X. 2006, Evidències arqueològiques d'època medieval al nucli històric d'Ullastret, *Estudis del Baix Empordà*, 25, 33-65.
- CODINA, F., MARTIN, A., PRADO, G. de 2012, Intervencions arqueològiques preventives al nucli històric del poble d'Ullastret (Baix Empordà), *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Girona, 15 i 16 de juny de 2012)*, Girona: Universitat de Girona [etc.], 493-496.
- CODINA, F.; MOLINAS, M., MUNTANER, L., PRADO, G. de, ROQUÉ, C. 2020, *Memòria de la intervenció de documentació gràfica i estudi historicoarqueològic del portal oest de la muralla del nucli històric d'Ullastret (Baix Empordà)* [memòria inèdita].
- CODINA, F., PRADO, G. de 2016, L'adequació i restauració d'un tram de muralla al carrer del Fort del nucli Històric d'Ullastret (Baix Empordà), *Tretzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Banyoles 10-11 de juny de 2016*, Girona: Universitat de Girona [etc.], 451-455.
- CODINA, F., SIMON, J. 2014, Control arqueològic de les obres de remodelació de l'entorn monumental del poble d'Ullastret (Baix Empordà), *Dotzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, (Besalú-Hospital de Sant Julià, 13 i 14 de juny de 2014)*, Girona: Universitat de Girona [etc.], 511-514.
- COLOMEDA, N. 2018, Intervenció arqueològica al carrer Hospital, 18 d'Ullastret (Baix Empordà), *Catorzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Caldes de Malavella - Cal Ferrer de la Plaça 1-2 de juny de 2018)*, Girona: Universitat de Girona [etc.], 427-430.
- EGEA, A., 2011, Els pòrtics comunals a l'Empordà medieval, *Miscel·lània d'homenatge a Gabriel Roura i Guibas, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 52, 237-242.
- GRAU, J. 2010, Intervenció arqueològica en un solar entre el carrer del Fort i de les escoles Vells, (Ullastret, Baix Empordà), *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, (Arbúcies-Museu Etnològic del Montseny, 28-29 de maig de 2010)*, Girona: Universitat de Girona [etc.], 493-495.
- JOLY, D. 2010, Ordenació d'accessos a la carretera GI-644. El fossat medieval d'Ullastret (Baix Empordà), *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, (Arbúcies-Museu Etnològic del Montseny, 28-29 de maig de 2010)*, Girona: Universitat de Girona [etc.], 455.
- MALLORQUÍ, E. 2009, Les celleres medievals de les terres de Girona, *Quaderns de la Selva*, 21, 117-148
- MALLORQUÍ, E., SOLDEVILA, X. 2006, De la conquesta carolíngia a la fi de l'Edat Mitjana, SAURÍ, M.C., SOLER, S. (coords.), *Història del Baix Empordà*, Girona: Diputació de Girona, 139-296, (Història de les Comarques Gironines, vol. IV).
- MATAS, J. 1986, *Els estanys eixuts*, Girona: Diputació de Girona, (Quaderns de la Revista de Girona, 7).

- MONREAL, L. 1956, El Castillo de Ullastret, *Boletín de la Asociación Española de Amigos de los Castillos*, 12, 173-176.
- MUÑOZ AMILIBIA, A. M. 1968, *Excavaciones en Ullastret - Predio de "Torre Cucas"*. [informe inèdit].
- OLIVA, M. 1967, Presentación de la ruta monumental del Bajo Ampurdán, *Revista de Gerona*, 39, 25-43.
- OLIVA, M. 1968a, Inventario de los castillos, fortalezas, recintos amurallados, torres de defensa y casas fuertes de la provincia de Gerona. III. Tallada, la - Vulpellach, *Revista de Gerona*, 43, 49-58.
- OLIVA, M. 1968b, *Explicación del recinto medieval de Ullastret (Gerona)* [Informe inèdit]. Delegación provincial de la Comisaría General del Patrimonio Artístico Nacional.
- OLMOS, P. 2008, Adaptació metrològica grega en l'arquitectura ibèrica de Catalunya: Puig de Sant Andreu i Mas Castellar de Pontós, *Cypsela*, 17, 271-285.
- PANCORBO, A., VILA, J. M. 2006, La topografia urbana de Granollers entre els segles X i XVI. Estat de la qüestió i hipòtesi de configuració, Barcelona: Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona [en línia]. <<https://www.diba.cat/documents/429042/3259e019-1f92-4c5f-a86d-ca3e84b28849>>
- PELLA Y FORGAS, J. 1883, *Historia del Ampurdán*, Luis Tarso y Serra, [Segona edició facsímil], Olot: Aubert Impressor, 1980.
- PLANA-MALLART, R., PRADO, G. de 2013, Les modalités et l'évolution du peuplement rural dans la partie centrale de l'Empordà : de l'oppidum d'Ullastret aux civitates d'Emporiae et de Gerunda, FICHES, J.-L., PLANA-MALLART, R., REVILLA CALVO, V. (Eds.) *Actes du colloque international AGER IX, Paysages ruraux et territoires dans les cités de l'occident romain. Gallia et Hispania*, Montpellier: Presses Universitaires de la Méditerranée, 49-59.
- SAGUER, E. 2007, Dinàmica social i canvi ambiental: el dessecament de l'estany d'Ullastret durant la segona meitat del segle XIX, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 397-412.
- SOLDEVILA, X. 2007, Entre les aigües i el bosc. Impressions del paisatge medieval a la plana del Baix Ter (segles XII-XIV), *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 345-353.
- VALLEDAURA, D., SÁNCHEZ, M. 2018, Intervenció arqueològica al carrer de la Rectoria, 6. Ullastret (Baix Empordà). *Catorzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Caldes de Malavella - Cal Ferrer de la Plaça 1-2 de juny de 2018)*, Girona: Universitat de Girona [etc.], 637-639.